

היטלר והפוגרום של 9-10 בנובמבר 1938

שטפן קליי

יותר משישים שנה עברו מאז הפוגרום של "ליל הבדולח" (Kristallnacht) ב-9-10 בנובמבר 1938, ועדיין מועט מאוד הידע שלנו עליו. ממשפטים שנערכו אחרי 1945 וממחקרים מפורטים רבים ידוע בדיוק מה התרחש באותם יומיים בסדרה שלמה של יישובים, אך בנוגע לתהליך המרכזי של קבלת ההחלטות שקדם לאירוע הזה, נותרו נקודות רבות לא פתורות. עיקר ההבדלים בין המחקרים שנערכו בנושא נוגעים לתיאור תפקידו של היטלר ולמניעיו האפשריים. וילהלם קראוזניק (Wilhelm Krausnick)¹ והרמן גראמל (Hermann Graml)² גרסו, כל אחד מהם, שהיטלר מילא תפקיד מכריע בקבלת ההחלטה לביצוע הפוגרום, אך לא ניסו לעמוד על מניעיו לכך, ואילו ראול הילברג (Raul Hilberg) פסח על דמותו של הרודן והציג את ההתנכלויות כניסיון עקר מצד הס"א ומנגנון התעמולה לקחת חלק פעיל בתהליך ההשמדה של היהודים.³ גרסה נוספת מובאת במחקריהם של דיטר אובסט (Dieter Obst)⁴ ושל פיליפ בורין (Philippe Burrin),⁵ העומדים על תפקידו המכריע של שר התעמולה גבלס, שלטענתם הערים על היטלר: הפירר, לפי בורין, נתן את הסכמתו רק למספר מצומצם של הפגנות במטרה לשכך את רוחם הנסערת של הקיצונים. חוקר אחר, אובה דיטריך אדם (Uwe Dietrich Adam), טוען כי בנובמבר 1938 שם היטלר קץ, בעידודו של גבלס ובסיועו, לקיפאון שהשתלט על המדיניות נגד היהודים עקב חוסר החלטיות ועצלות ביורוקרטית.⁶ לפי הגרסה הזאת אמנם היה גבלס הכוח המניע, אך היטלר שש לתת ידו ליזמה מפני שמאס בכך שמעמד היהודים בכלכלת גרמניה עדיין כה חזק ואיתן. אדם מביא אפוא הסבר מקיף המנסה לעמוד הן על חלקו של הרודן בקבלת ההחלטה והן על מניעיו האפשריים בעניין הזה. על הקשר ההדוק בין שתי השאלות האלה כבר עמד ג'רלד רייטלינגר (Gerald Reitlinger)

¹ Helmut Krausnick, "Judenverfolgung", in Hans Buchheim et al., eds., *Anatomie des SS-Staates* (Munich: Deutscher Taschenbuchverlag, 1994), p. 588

² Hermann Graml, *Reichskristallnacht, Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (*Deutsche Geschichte vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*) (Munich: Deutscher Taschenbuchverlag, 1988), p. 18

³ Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden* (Frankfurt a.M. 1990), p. 43

⁴ Dieter Obst, "Reichskristallnacht". *Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938* (Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1991), pp. 78 ff.

⁵ Philippe Burrin, *Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord* (Frankfurt a.M.: S. Fischer, 1993), pp. 59-60

⁶ Uwe Dietrich Adam, "Judenpolitik im Dritten Reich", in *Tübinger Schriften zur Sozial- und Zeitgeschichte*, 1 (Düsseldorf 1972), pp. 204 ff.; idem, "Wie spontan war der Pogrom?", in Walter H. Pehle, ed., *Der Judenpogrom 1938. Von der Reichskristallnacht zum Völkermord* (Frankfurt 1988), pp. 91 ff.

ב-1953.⁷ אבל כיוון שלא הצליח לאבחן אצל היטלר כל מניע ברור לעמדתו ולפועלו בעניין, הסיק שהיוזמים האמיתיים היו הקיצונים, שחששו מהתערערות מעמדם בעקבות הסכם מינכן, שנחתם בין גרמניה לבריטניה בספטמבר 1938.

בהמשך דבריי אסקור את אופן קבלת ההחלטות תוך בחינת שני ההיבטים האלה – חלקו של היטלר בתהליך הזה ומניעיו האפשריים. כיוון שכדי לעמוד על תהליכי ההכרעה בגרמניה הנאצית אין די, מטעמים ידועים לכול, בקריאה בפרוטוקולים, ישמשו המאורעות עצמם נקודת מוצא.

מה אפוא מלמדים המאורעות? האם הם מעידים על השתתפות מכרעת של הרודן? האם פעלו אנשים נוספים, בעלי תכניות משלהם? האם האנשים האלה השפיעו על הרודן, או שמא פעל כפי שפעל בהשפעתם של אילוצים ממשיים או מדומים? ואחרון-אחרון: האם ההקשר הפוליטי הצר או הרחב יכול להצביע על מניעים אפשריים של היטלר? אקדים כאן הערה, למרות היותה מובנת מאליה: תוצאת החקירה שלי, בדומה לכל ההסברים שניתנו עד כה בנושא הזה, אינה יכולה להיות אלא היפותזה, שמצד אחד כורכת יחד עובדות הידועות זה מכבר בהקשר חדש, ומצד אחר מבוססת על פרשנות מסוימת של המשטר הנאצי ואף תורמת להרחבתה.

שרשרת המאורעות שהייתה אמורה לספק את העילה לפרוץ הפוגרום, הגיעה לשיאה הדרמטי הראשון כבר שבועיים לפני התרחשותו. בסוף אוקטובר עצרה הגסטפו קרוב ל-17,000 יהודים בעלי אזרחות פולנית שחיו בגרמניה וגירשה אותם לאזור הספר בין שתי המדינות, וכך הפכה את האנשים האומללים האלה לכלי משחק מקברי בין ברלין לוורשה. ממשלת הרייך כבר גירשה קודם לכן, בהצלחה לא מבוטלת, יהודים שעדיין החזיקו באזרחותם הפולנית, שמקצתם כבר הספיקו לשהות זמן רב בגרמניה ומקצתם אף נולדו בה. באוקטובר צץ בוורשה הרעיון לשים קץ לגירושים הללו באמצעות שלילת האזרחות הפולנית מהיהודים האלה על-ידי הערמת קשיים מנהליים מסוגים שונים. הצעדים האלה הם שהניעו את הגסטפו לצאת למסע הגירוש הנדון. עקב כך נדדו הקרבנות בלא מטרה במשך כמה ימים ליד עיר הגבול הפולנית זבונשין (Zbaszyn), בעוד גשם זלעפות ניתך עליהם, עד שרובם נכלאו במחנה פולני.⁸

עם המגורשים נמנו בני משפחת גרינשפן (Grynszpan) מהנובר, פרט לבנה הרשל, בן 17, ששהה באותה עת אצל דודו בפריז. הידיעה על גורל קרובי משפחתו הניעה את הצעיר למעשה של ייאוש: במטרה לעורר את מצפון העולם על העוול שנגרם, נכנס ב-7 בנובמבר

⁷ Gerard Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to exterminate the Jews of Europe 1939-1945* (London: Vallentine Mitchel, 1968), pp. 12-13

⁸ האירועים האלה תוארו בידי כמה מחברים. אני מסתמך על תיאוריהם של גרמל, אדם ואובסט, אלא אם כן צוין אחרת.

לשגרירות גרמניה בפריז כשבכיסו אקדח. הוא נתקבל למשרדו של המזכיר הראשון ארנסט פום ראת (Rath) והספיק לירות בדיפלומט שני כדורים, בטרם עצרה אותו המשטרה הצרפתית, בלי שינסה להתנגד לה. פום ראת נותח מיד, אך נפטר בשעות אחרי הצהריים של 9 בנובמבר. בימים שלאחר ההתנקשות נשרפו בתי כנסת והותקפו חנויות ודירות של יהודים בכמה וכמה ערים במחוזות קורהסן (Kurhessen) ומגדבורג-אנהלט (Magdeburg-Anhalt).

(. להיטלר נמסר על מותו של הדיפלומט בערבו של 9 בנובמבר, כאשר שהה במינכן עם חבריו הוותיקים לתנועה כדי להעלות, כדרכם מדי שנה, את זכר ניסיון הפוטש מנובמבר 1923. בשעות הצהריים הם צעדו יחד ל"אולם המצביאים" (Feldherrenhalle), ובערב נערכה ב"בית העירייה הישן" פגישת הרעים המסורתית. אך התיישב היטלר ליד השולחן, ניגש אליו שליח ולחש באוזנו את הידיעה. בעקבות זאת ניהל, כפי שסיפר עד ראייה, "שיחה נוקבת ביותר עם גבלס",⁹ ואחר כך שונה סדר היום המתוכנן. במקום לשאת נאום, כפי שנהג בימי הזיכרון האלה, עזב היטלר את האספה ויצא לדירתו ברחוב אויסרן פרינצרגנט. גבלס, שמילא עתה את מקומו, התייצב מול הנאספים והודיע על מותו של הדיפלומט. כן מסר גבלס על ההפגנות האנטי-יהודיות בקורהסן ובמגדבורג-אנהלט, ואמר כי הפירר החליט - לפי הצעתו - שאין בדעת המפלגה ליזום הפגנות כאלה או לארגן אותן, אבל לא תתייצב נגדן אם ייערכו באופן ספונטני.¹⁰ ראשי מחוזות המפלגה, הגאוליטרים, ומנהיגי הס"א שנכחו במקום הבינו מיד את כוונתה של ההודעה הזאת. הם מיהרו לטלפן מ"בית העירייה הישן" כדי לתת הוראות ללשכותיהם. גבלס עצמו שיגר במרוצת הלילה, בטלפרינטר, הוראות ללשכות המחוזיות של משרד התעמולה ברחבי המדינה.

זאת לא הייתה הפעם הראשונה שבה נראה גבלס כמי שמלבה מהומות נגד יהודים. הוא היה בין מארגני החרם מ-1 באפריל 1933 ובקיץ 1935, ושוב בקיץ 1938 היה אחראי למהומות קשות בברלין. ליבוי פוגרום כלל-ארצי היה בשביל גבלס בלי ספק "עליית דרגה" איכותית בפעילותו האנטישמית, אבל לבטח לא היה יכול להעלים מעיני מקורביו כי באותה עת נתרופף מעמדו בתור שר. אחת הסיבות לכך הייתה ערעור חיי המשפחה שלו עקב פרשת אהבים שניהל עם השחקנית הצ'כית לידיה בארובה (Baarova), פרשה שלא רק שעוררה לעג ושמחה לאיד אצל מבקריו הרבים, אלא גם הביאה עליו גינוי מצד הפירר עצמו. משקל רב עוד יותר נודע לעובדה שהיטלר לא שבע נחת גם מביצועיו המקצועיים של התועמלן הראשי שלו. הפירר לא הסתיר את דעתו כי הוא רואה בגבלס את האחראי לכך שבמהלך

⁹ עדותו של מפקד משטרת מינכן, פון אברשטיין (von Eberstein), מ-6 באוגוסט 1946: *Der Prozess der Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg* (hereafter: IMT), 42 vols., XX, pp. 320 f.

¹⁰ דוח של בית המשפט העליון של המפלגה הנאצית אל גרינג מ-13 בפברואר 1939, IMT, XXXII, pp. 21 f., (PS 3063). ראה שם גם המידע שלהלן.

המשבר סביב חבל הסודטים לא גילתה האוכלוסייה די נכונות לצאת למלחמה. מכאן יוצא שגבלס לא רק מצא עצמו מבודד, אלא גם חשש שמא לא יקבל מהיטלר את הגיבוי שנזקק לו עתה יותר מאי-פעם. גבלס אפוא לא רק היה פעיל אנטישמי ידוע לשמצה, אלא גם היו לו סיבות למכביר להגביר את מאמציו כדי לרכוש שוב את אמונו של הפירר.

בעוד שאין חולקים על תפקידו המרכזי של שר התעמולה במסכת האירועים של 9-10 בנובמבר, שורר חוסר ודאות באשר לכמה היבטים בתפקידם של הימלר ושל מנגנון המשטרה שלו. להימלר נודע על המתרחש, לפי עדותו של אחד ממקורביו, רק בשעה 23:30. באותה עת נמצא רייכספירר-הס"ס בדירתו של היטלר;¹¹ השניים התכוונו לצאת מכאן לכיכר אודאון, כדי לנכוח בהשבעת טירונים חדשים של הס"ס שתוכננה לשעת חצות. נראה שהימלר עדיין נמצא בדירה הזאת כאשר נתן לראש הגסטפו מילר (Müller) בברלין את ההוראות בדבר הצעדים שעל הס"ס ועל הגסטפו לנקוט. הס"ס נדרש במפגיע שלא להשתתף במהומות, ואילו על הגסטפו הוטלה המשימה לעצור יהודים, "במיוחד אמידים", ולהובילם למחנות הריכוז.¹² כעבור 25 דקות, בשעה 23:55, העביר מילר הוראה ראשונה, קצרה, ליחידות השטפו (משטרת המדינה - Stapo) ברחבי הרייך, ובשעה 1:20 אחר חצות העביר ראש משטרת הביטחון, היידריך, הוראה שנייה, מפורטת. לבסוף, בשעות הבוקר המוקדמות של 10 בנובמבר, הושיב הימלר את אחד מחברי פמלייתו ליד מכונת הכתיבה והכתיב לו הצהרה יוצאת דופן, שבה הסתייג במופגן מההתפרעויות בליל אמש.¹³ בהצהרה הזאת, שרייכספירר-הס"ס חתם עליה והחתים אותה אישית, נאמר שגבלס הוא הוא שיזם את הפעולה על דעת עצמו, להפתעת הכול, מתוך "תאוות הכוח שלו [. . .] וטיפשותו".

ככל שההצהרה הזאת נראית מוזרה, ייתכן מאוד שהייתה נכונה לפחות בכך שהימלר הופתע באמת ובתמים מן האירועים. שכן אילו ידע בעוד מועד על האירועים, לא כל שכן אילו נטל בעצמו חלק בתכנונם, כי אז היו לבטח מזעיקים את הגסטפו במועד מוקדם יותר, ולא רק כאשר היו מעשי האלימות בעיצומם. עם זאת אפשר ללמוד מהפרשה הזאת כי המשטרה הייתה ערוכה עקרונית למבצע מעצרים כלל-ארצי ומסוגלת להוציאו לפועל גם בלא ידיעת מפקדה.

אבל גם לכמה מן העובדים הבכירים שהיו כפופים להימלר לא היה זר הרעיון של פוגרום כלל-ארצי. כך, למשל, תזכיר מטעם הס"ד בשם "Zum Judenproblem" ("על בעיית היהודים") מראשית שנת 1937 מצדד במפורש בהתפרעויות אנטי-יהודיות, בתור הדרך

¹¹ הצהרה בשבועה של האופטשורמפירר-הס"ס שלרמייאר (Schallermeier) מ-5 ביולי 1946, IMT, XLII, pp. 510 ff.

¹² שם, וכן מברקים של מילר והיידריך למשרדים המחוזיים והאזוריים של השטאפו ("Stapo-Leitstellen und Stapostellen") מ-9 ו-10 בנובמבר 1938, IMT, XXV, pp. 376 ff.

¹³ הצהרה בשבועה של האופטשורמפירר-הס"ס שלרמייאר (Schallermeier) מ-5 ביולי 1946, IMT, XLII, pp. 510 ff.

היחידה כביכול שבאמצעותה אפשר להבהיר ליהודים את חוסר התוחלת של הישארותם בגרמניה.¹⁴ מחברו של אותו תזכיר היה אדולף אייכמן, שבתור האחראי במשרד הראשי של הס"ד למעקב אחר הציונים הקדיש מחשבה רבה לזירוז הגירת היהודים מגרמניה. אמנם הס"ד הציע מדיניות שונה: הממונה על אייכמן, ויטליצני (Wisliceny), כתב זמן קצר לאחר פרסום תזכירו של הכפוף לו, כי את שאלת היהודים אפשר "לפתור רק בצורה מרוכזת ובאמצעות חקיקה".¹⁵ ואכן, הס"ד והגסטפו נהגו לפי הקו הזה. ואילו באוסטריה השתמש הס"ד בשיטות של טרור משטרתי כדי לגקוט מדיניות גירוש יעילה מאוד: סכומי כסף גדולים שנשחטו מהקהילות היהודיות באמצעות עצירת עסקניהן, שימשו לאחר מכן למימון ההגירה. לעומת זאת איים היידריך להפעיל את הגסטפו נגד נאצים אוסטרים שהתנכלו ליהודים.¹⁶ בהתייחסות להתנכלויות שארגן גבלס נגד יהודי ברלין בראשית קיץ 1938, נכתב בתזכיר של הס"ד כי יש לרכז את כל האמצעים בהגירה מאונס. בעקבות זאת, וכן כדי להפגין את תפקידו המרכזי של הגסטפו במדיניות כלפי היהודים, ציווה היידריך לעצור 1,500 מיהודי ברלין.¹⁷ כאשר ב-7 בנובמבר התרחשו באזור קורהסן אותן מהומות, הנחשבות מעין מבוא לפוגרום של "ליל הבדולח", הביע היידריך שוב את הסתייגותו,¹⁸ ואופיינית בעניין הזה העובדה שהדוח השנתי של הס"ד ל-1938 עדיין מביע צער על גרימת הרס חסרת תכלית, לצד אמירות בזכות מבצע המעצרים והרחקת היהודים מחיי הכלכלה של גרמניה בדרכים חוקיות כאמצעי לחץ לעידוד ההגירה.¹⁹

בסוף 1938 נראה בעליל כי היידריך תובע לגסטפו ולס"ד את הסמכות הבלעדית על ניהול המדיניות היהודית. הוא דגל באסטרטגיה של גירוש המבוססת על מעצרים וטרור משטרתי, אבל לא על התפרעויות ברחובות. ייתכן שהוא והימלר שקלו להפחיד את יהודי גרמניה באמצעות גל מעצרים כלל-ארצי, והיו מופתעים ואולי אף נרגזים כאשר נאלצו לעשות מעשה עקב הידחקותו של גבלס לראש שורת המציקים.²⁰

הימלר הרחיק לכת בהצהירו כי אפילו היטלר הופתע מההתרחשויות, אבל כאשר נעייין במה שאירע ב"בית העירייה הישן" נראה בבירור כי בפועל היה מצב העניינים הפוך. אמנם ייתכן

¹⁴ Michael Wildt, ed., *Die Judenpolitik des SD 1935-1938* (Munich: Ouldenbourg, 1995), p. 33, and doc. 9

¹⁵ שם, עמ' 41, ומסמך 11.

¹⁶ שם, עמ' 52 והלאה.

¹⁷ שם, עמ' 56.

¹⁸ Obst, *Reichskristallnacht*, pp. 69 f.

¹⁹ Heinz Boberach, ed., *Meldungen aus dem Reich 1938-1945* (Herrsching: Pawlak, 1984), p. 26

²⁰ השערה דומה מביעה לני יחיל. היא מצביעה על כך שבעקבות הסכם מינכן נכלאו במחנות ריכוז יהודים שמוצאם מברית המועצות, ושחררו מהם רק לאחר שהתחייבו להגר לאלתר מגרמניה. יחיל מקשרת את הרחבתם של מחנות דכאו, בוכנוולד וזקסנהאוזן בשלהי קיץ 1938 עם אפשרות קיומן של תכניות מצד הימלר והיידריך ליישם מדיניות זו עצמה בקנה מידה גדול יותר. ראה ספרה *השואה, גורל יהודי אירופה, 1932-1945*, שוקן-יד ושם, תל-אביב-ירושלים 1987, עמ' 160.

שבתחילה באה היזמה מצד גבלס, אבל היטלר סמך ידו עליה, אם לא יותר מזה, ובכך נתן אור ירוק לפעולה. גבלס לא נטה לקבל החלטות כה מפליגות על דעת עצמו; עובדה שלמחרת היום ביקש את ברכתו של הפירר אפילו לצו בדבר סיום מעשי האלימות.²¹ נציין אגב כי שתי הידיעות שהגיעו לאולם האספות בערבו של 9 בנובמבר לא באו להיטלר כהפתעה. על מצבו הקריטי של הדיפלומט קיבל דיווח שוטף, שכן לצורך זה הורה עוד ב-7 בחודש לרופאו הקבוע ברנדט (Brandt) ולמנהל המחלקה הכירורגית של בית החולים האוניברסיטאי במינכן לצאת במטוס לפריז.²² אשר להתפרעויות שארגנה הנהגת המפלגה במחוז הסן, דיווחה עליהן העיתונות ב-9 בנובמבר, ובאותו יום עצמו דיווח היידריך לראש לשכת הקנצלר, למרס (Lammers), על המצב לפרטיו.²³

גם אם אין אנו יודעים מה תוכנה המדויק של ההחלטה שקיבל היטלר, ברור שהיא לא הייתה ספונטנית אלא פרי שיקול מחושב. לכן יש יסוד לסברה שהיזמה הייתה של היטלר ולא של גבלס. הסברה הזאת מקבלת חיזוק מניסוחיו של שר התעמולה. גבלס לא טען חד-משמעית כי הוא היה זה שהציע להיטלר לנקוט את הפעולה, אלא השתמש בניסוח מיוחד במינו: הוא אמר שהיטלר קיבל את החלטתו על סמך ה"הרצאה" של גבלס (auf seinen Vortrag). עם זאת לא ברור אם היטלר, כאשר הורה מה שהורה או לפחות אישר מה שאישר, פעל מרצונו החופשי; ייתכן שהיה נתון ללחץ מצד תומכיו הנזעמים. אם אכן כך היה מהלך העניינים, פירוש הדבר שגם במדינת הפירר התחוללו אירועים שלא תאמו את רצונו של המנהיג.

חיזוק להנחה זו אפשר למצוא אולי בכך שבקיץ 1938 חזרו ונשנו בתכיפות פעולות נגד יהודים מצד חברי מפלגה קיצוניים, שזעמו על אחריותם-כביכול להחרפת המצב הבין-לאומי. אבל יש להביא בחשבון כי התנפלויות יחידות על יהודים היו כמעט מעשה שבשגרה, והנהגת המפלגה מצדה הייתה מגנה אותן בקביעות. היו גם לא מעט התפרעויות בקנה מידה גדול, אך היטלר תמיד הקפיד להציב להן גבול מסוים. כך למשל נתן למפלגה עוד במרס 1933 אור ירוק להטלת חרם על היהודים, אך הורה מראש - למורת רוחם של הקיצונים - שהחרם לא יארך יותר מיום אחד, ואף הזהיר את משתתפיו שלא להיגרר לפגיעות גופניות בבני אדם.²⁴ את המסעות נגד היהודים שארגן גבלס בקיץ 1935,²⁵ ושוב בקיץ 1938,²⁶ ציווה להפסיק

²¹ כך עולה מרישום של לשכת המדינה בבווריה, המבוסס על שיחת טלפון מגבלס לשר הפנים של בווריה, וגנר, 10-בנובמבר 1938 (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, MA 106 412). גבלס מתאר את האירועים האלה בקטע ביומנו הנושא אותו תאריך, שהתפרסם ב-1992, no. 29, *Der Spiegel*.

²² Obst, Reichskristallnacht, p. 71

²³ שם, עמ' 69.

²⁴ Günther Plum, "Wirtschaft und Erwerbsleben", in Wolfgang Benz, ed., *Die Juden in Deutschland 1933-1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Munich: C. H. Beck, 1988), p. 277; תפקידו הדומיננטי של היטלר עולה בבירור מרישומיו של שר התעמולה שלו. ראה: Elke Fröhlich, ed., *Die Tagebücher von Joseph Göbbels. Sämtliche Fragmente. part I: Aufzeichnungen 1924-1941*, 3 (1987), pp. 398, 400 f. (March 26, 1933, April 1, 1933).

²⁵ Burrin, Hitler und die Juden, p. 46

²⁶ Wildt, Judenpolitik des SD, p. 57

כעבור זמן מה, ובדצמבר 1938 התנגד להצעתו של היידריך לסמן את היהודים בסימני היכר, בטענה שהדבר עלול להביא למעשי אלימות חדשים.²⁷ יתרה מזאת, בנובמבר 1938 חלפה הסכנה המיידית של התפרצות מלחמה. היטלר הגיע באותה עת לשיא חדש של פופולריות, ולכן נזקק עתה פחות מבעבר לעשיית ויתורים לחמומי המוח שבמפלגתו ובס"א. גם הפרשנות המסתמכת על שנאתו האישית של היטלר ליהודים יכולה להתקבל על הדעת רק למראית עין. העובדה שהיטלר היה אנטישמי מוכחת כמובן לחלוטין, אבל הוא עצמו חזר והדגיש תמיד שזאת אנטישמיות מיוחדת במינה, מעין-מדעית, הנבדלת בתכלית מן האנטישמיות המסורתית הן בשיטותיה והן ביעדיה. במיוחד התבטא פעמים חוזרות ונשנות חד-משמעית נגד פוגרומים,²⁸ והיה עקיב, כפי שראינו, בסלידתו ממעשי אלימות פומביים. מתקבלת יותר על הדעת ההשערה שהיטלר נענה להצעתו של גבלס, משום שביקש לנצל את המצב שנוצר אחרי הפוגרום כדי להגדיל את היקף השוד של רכוש היהודים. בהשערה הזאת תומכת העובדה שכבר ב-12 בנובמבר ניתנו הוראות שדחקו כליל את היהודים מחיי הכלכלה בגרמניה והטילו עליהם תשלום "קנס של כפרה" (Sühneleistung) בסך מיליארד מארק. יש לציין שהיטלר הטיל את ביצוע הצעדים האלה על הרמן גרינג דווקא, שמתח ביקורת קשה על ההתפרעויות. גרינג, כממונה על תכנית ארבע השנים, אמנם נדרש להוציא לפועל את תכניות החימוש של היטלר, ונוכח מצבה הפיננסי המעורער של המדינה לטש זה מכבר עיניים חמדניות לעבר מה שנותר מהרכוש היהודי. אך אירועי 9-10 בנובמבר לא רק שלא הקלו על משימתו, אלא הפכו אותה קשה יותר משהייתה ממילא, שהרי במהלך המהומות נהרס לא רק רכוש יהודי אלא גם רכוש "ארי", והיה ברור שתיקון הנזקים יצריך כמויות גדולות של חומרי גלם ומטבע זר, שהיה מחסור גדול בהם בגרמניה. כמו כן היה אפשר לצפות לתגובה של סלידה מצד מדינות העולם, וזאת הייתה עלולה לפגוע קשות בעסקי היצוא של גרמניה. לכן כאשר הודיע גרינג ב-12 בנובמבר לרשויות על הצעדים המתוכננים, לא הסתיר את דעתו על פעילויותיו של גבלס: "נמאס לי מההפגנות האלה. הן מזיקות לא ליהודים, כי אם לי, בתור הסמכות העליונה לניהול המשק".²⁹

זאת ועוד: בסתיו 1938 כבר נמצאה האריזציה של המשק הגרמני בשלב מתקדם, ומירוץ ההשתלטות על חנויות ומפעלים יהודיים נכנס ל"זינוק הסופי", כפי שהיטיב לבטא זאת

David Bankier, "Hitler and the Policy-Making Process on the Jewish Question, in *Holocaust* ²⁷ 1941-1944, *and Genocide Studies*, vol. 3 (1988), no. 1, p. 6; עוד מציין המחבר כי כאשר הסכים היטלר ב-1941 להצעה לחייב את היהודים לשאת טלאי צהוב, הוא גם נתן הוראות שנועדו למנוע חזרה על מעשי האלימות נגד יהודים מצד האוכלוסייה.

Eberhard Jäckel & Alex Kuhn, eds., *Hitlers Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*, ²⁸ (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1980), pp. 88 f. (September 16, 1919), pp. 119 f. (April 16, 1920), p. 128 (April 27, 1920), pp. 175 f. (August 7, 1920)
²⁹ רישום סטנוגרפי של דיון אצל גרינג על שאלת היהודים ב-12 בנובמבר 1938, IMT, XXVIII, pp. 499-540, here: p. 500.

אברהם ברקאי.³⁰ כן נתקבלה זה מכבר ההחלטה על שדידת שארית הרכוש היהודי בידי המדינה. היטלר עצמו עורר את העניין הזה שנתיים לפני כן, כאשר בתזכיר על תכנית ארבע השנים תבע לחוקק חוק שיטיל על היהודים אחריות קולקטיבית לכל הנזקים שיגרמו יהודים יחידים לכלכלת גרמניה. אמנם ביצוע הצעד הזה נשתהה זמן רב בשל היסוסיהן של כמה רשויות, אבל כבר בסוף אפריל 1938 נצטוו היהודים להודיע על היקף רכושם, ומאז תחילת נובמבר היו מונחות במשרד הכלכלה הממלכתי הצעות מעשיות בדבר ביצוע הצעדים האמורים מ-12 באותו חודש. מכאן גם מובן כיצד היה אפשר להורות על הצעדים האלה זמן כה קצר לאחר המהומות. היה זה אך טבעי מנקודת הראות של הגזלנים הממלכתיים האלה, שינצלו את הרצח בפריז כדי לחמוס את היהודים, מה גם שזה עתה השלימו את הכנותיהם ולפי כל הסימנים היו נוהגים כך בעתיד הקרוב מאוד גם בלא אותה עילה.

אבל אם כך הדבר, נשאלת השאלה לשם מה היה נחוץ אותו פוגרום, שרק עלול היה לסבך שלא לצורך את מסע השוד ואף להמעיט את שללו. אחת התשובות האפשריות היא שהיטלר פקפק בנחישות אנשיו ויזם את המהומות כדי להפעיל לחץ על פקידיו ההססניים.³¹ אבל כדי להסכים לתשובה הזאת צריך להניח שהיטלר לא ידע דבר על ההתקדמות במסע האריזציה שחלה בשנים האחרונות, וגם לא על הצעדים שנועדו להתבצע בקרוב. שהרי היטלר הציג גם בפני גרינג את ההתפרעויות כתוצאה של מורת הרוח הרווחת נוכח המשך שליטתם של היהודים בחיי הכלכלה.³² ייתכן שהיטלר רצה לדרבן גם את גרינג, אף שזה תבע באמצע אוקטובר לדחוק מיד את רגלי היהודים מהמשק.³³ אבל נראה שהיטלר ידע היטב כי גרינג עלה על כל מרעיו מבחינת ההתעניינות האישית ברכוש היהודי, ולכן לא היה כלל צורך להאיץ בו בעניין הזה. לאור כל האמור לעיל קשה מאוד לקבל את ההנחה - אם כי אין לשלול אותה לחלוטין - שהיטלר פעל כפי שפעל כדי לשסות את עוזריו זה בזה וכך לעוררם לפעילות קיצונית מאוד.

נוסף על כך ספק אם היטלר קישר אי-פעם בין המצב הכלכלי לבין הפוגרום. ההשערה הזאת מבוססת על דברים שאמר גרינג כנאשם במשפט נגד פושעי המלחמה הראשיים בנירנברג.³⁴ ניכר בו, בגנרלפלדמרשל לשעבר, שהוא משתדל מאוד להציג את עצמו כיריבו המתון של גבלס ואף לייחס לו את האבהות על הרעיון לשדוד את הרכוש היהודי בעקבות "ליל הבדולח" הארצי. לצורך זה בדה מיד ויכוח סוער בינו לבין שר התעמולה, שהתקיים כביכול במשרד

³⁰ Avraham Barkai, "Schicksalsjahr 1938", Kontinuität und Verschärfung der wirtschaftlichen Ausbeutung der deutschen Juden", in Pehle, ed., *Der Judenpogrom 1938* מבוססים על המאמר הזה.

³¹ ראה גרסה זו אצל Adam, *Pogrom*, p. 93.

³² עדות של גרינג מ-14 במרס 1946, IMT, IX, pp. 313 f.

³³ בדיון שנערך במשרד האוירייה של הרייך ב-14 באוקטובר 1938, IMT, XXVII, pp. 160-164.

³⁴ עדות של גרינג מ-14 במרס 1946, IMT, IX, pp. 313 f.

ראש הממשלה, ואשר במהלכו כאילו נחלץ היטלר לעזרתו של גבלס ואף העלה את הטיעון שהזכרנו לעיל.³⁵

לאמיתו של דבר לא התקיים כל דיון מהסוג הזה - וגם לא היה יכול להתקיים - באותם ימים במשרד ראש הממשלה, מפני שלא היטלר ולא גבלס לא שהו באותו הזמן בברלין.³⁶ התנהלה רק שיחת טלפון אחת בין היטלר לגרינג, שבמהלכה הורה היטלר - או שמא רק אישר - לגרינג לבצע את הצעדים הכלכליים המתוכננים.³⁷ ואמנם יום לאחר הפרעות החלו כמה מחוזות מפלגתיים ומדינות מחוזיות לפעול על דעת עצמם לאריזציה של עסקים יהודיים. כאשר שוחח על כך היטלר עם גבלס בשעות אחרי הצהריים של 10 בחודש, נטה בתחילה להניח לעניינים להתגלגל מעצמם מבלי שיתערב; למשל, שר הפנים של בווריה, וגנר (Wagner), פרסם לאחר התייעצות עם גבלס את ההוראה שכל פעולות האריזציה בבווריה עילית טעונות אישור מטעם הנהלת המחוז המפלגתי. גבלס גם נתן להבין בשיחות שלא לפרסום, שהיטלר אינו מעוניין בהכוננת פעולות האריזציה מגבוה, על-ידי ממשלת הרייך.³⁸ ואילו גרינג היה זה מכבר נחוש בדעתו שרווחי האריזציה יועברו לאוצר המדינה ולא יפרנסו "חברי מפלגה בלתי יעילים" (untüchtig).³⁹ הוא נקט יזמה ופנה גם הוא אל הפירר וקיבל ממנו את הסכמתו לכינוס הוועידה ב-12 בנובמבר, שבה נקבע כאמור כי סמכות הניהול של האריזציה נתונה בידי משרד הכלכלה הארצי.⁴⁰ בכך נדחו כל התביעות של נציגי המפלגה וגרינג היה יכול לטעון בנירנברג, לא בלי צדק, כי גבלס העז ב-10 בנובמבר לשלוח ידו אל הרכוש היהודי, אך הוא עצר בעדו. נמצא אפוא שהיטלר הפיח בתחילה תקוות אצל גבלס, ולאחר מכן מילא את דרישותיו של גרינג.

³⁵ את טענותיו של גרינג מפריך באופן משכנע אובסט (Obst, *Reichskristallnacht*, p. 89); הוא מציין בקשר לכך שאפילו בדברי הברכה שנשא לפני משתתפי הדיון מ-12 בנובמבר 1938 הצביע גרינג רק על מכתב של היטלר ועל שיחת טלפון שניהל עמו (ראה רישום סטנוגרפי של דיון אצל גרינג ב-12 בנובמבר 1938, IMT, XXVIII, pp. 499-540, here: p. 500).

³⁶ כך עולה מלוח הזמנים של היטלר בין 6 ל-30 בנובמבר 1938 (Institut für Zeitgeschichte, F 19/13). לפי אחד הרישומים של גבלס ביומו הוא שוחח עם היטלר ב-10 לחודש ב"אוסטריה" במינכן. אישור לקיומה של שיחה זו מצוי ברישום בלשכת המדינה הבורית מאותו יום (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, MA 106 412). אולם ביומו של אנגל (Engel), שלישו הצבאי של היטלר, רשום כי ב-10 בנובמבר סעד גבלס ארוחת צהריים על שולחנו של היטלר, וכי בהזדמנות הזאת הגן בלהט על הפעולה, אמנם בלי להסתייע ככל הנראה בנימוקים כלכליים. ראה Hildegard von Kolze, ed., *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1943*. אולם (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1974), pp. 42 ff. *Aufzeichnungen des Major Engel*; אולם הרישומים ביומו של אנגל נרשמו בדיעבד ולכן יש בהם אי-דיוקים רבים.

³⁷ Obst, *Reichskristallnacht*, pp. 89 ff.
³⁸ מדובר בדיון שבמהלכו קיבל גבלס אישור מהיטלר הן בנוגע לביצוע הפוגרום והן בנוגע למתן ההוראה להפסיקו. רישום בלשכת המדינה הבורית, המבוסס על הודעה טלפונית של גבלס לשר הפנים של בווריה, וגנר, ב-10 בנובמבר 1938, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, MA 106 412. הוראותיו של וגנר ניתנו כנראה בעקבות הנחיה מגבלס, המכנה אותן ביומו "צווים סודיים", ראה *Der Spiegel*, no. 29, 1992, p. 128.
³⁹ דיון במשרד האווירייה של הרייך ב-14 באוקטובר 1938, IMT, XXVII, p. 163.

⁴⁰ על נוסח ההחלטה ראה אצל Hans-Jürgen Döscher, ed., *"Reichskristallnacht". Die Novemberpogrome 1938 im Spiegel ausgewählter Quellen* (Niederkassel 1988), p. 135; גרינג הבהיר בדיון ב-12 בנובמבר כי כל פעולות האריזציה הגדולות הן בסמכותו האישית, וכי בכל שאר המקרים חייב הדבר להיעשות על-ידי נאמנים מטעם המדינה; הנאמנים האלה יעבירו לקופת המדינה את הרווחים ממכירת הנכסים, IMT, XXVII, pp. 501 f.

אם אמנם, לפי האמור לעיל, לא התקיים בברלין כל דיון בין היטלר, גרינג וגבלס, פירוש הדבר שהיטלר לא הזכיר מעולם שיקולים כלכליים כמניע לפוגרום. אם היה מי שטען כך, הרי היה זה גבלס, וגם הוא השתמש בנימוק זה רק לאחר שכבר נמתחה עליו ביקורת חריפה, ולכן פתח במתקפת נגד על הפוליטיקאים הכלכליים גרינג ופונק (Funk).⁴¹ מכאן שהגרסה בדבר זעם העם על אי-הגבלת פעילותם של היהודים - או שלא הועלתה כלל, או שנולדה רק לאחר מעשה, ומכל מקום לא היטלר המציא אותה, אלא שר התעמולה שלו, שראה צורך להתגונן מפני הביקורת שנמתחה עליו.

לשם הבהרה ייאמר כאן כי השאלה באשר למניעיו של היטלר נוגעת רק למהומות של 9-10 בנובמבר, ולא לגל המעצרים שביצעה הגסטפו, כמו גם לא להחלטה על פעולות הביזה שנתקבלה ב-12 בחודש. בדרך כלל נהוג לכרוך יחד את שלושת האירועים האלה כאילו היו אירוע אחד ויחיד, אך התיאור עד כה מלמד שהם נבעו ממקורות שונים. גזילת הרכוש היהודי בידי המדינה תוכננה והוכנה במשך זמן רב על-ידי כמה משרדי ממשלה, בניצוחו של גרינג; גם התכנית למעצר ההמוני של יהודים נכבדים, כאחת האפשרויות שהגה מנגנון הטרור של הימלר, לא הייתה חדשה; ומהומות הרחוב הראוותניות היו חלק מן הרפרטואר החביב על עסקני מפלגה קיצוניים ועל גבלס, הגאולייטר של ברלין.

מנקודת הראות של המשתתפים לא היה כל קשר בין כל האירועים האלה פרט לעובדה שחלו פחות או יותר בעת ובעונה אחת. על כך תעיד העובדה שהן גרינג והן הימלר חשו כי פעילותו של גבלס לא רק שלא סייעה לתכניותיהם, אלא אף הכבידה עליהן.⁴² הבו-זמניות של הפעולות האלה לא נבעה אלא מכך שכל אחד מהשלושה קיבל את אישורו של היטלר בפרק הזמן שבין 9 ל-11 בנובמבר. קבלת האישור הזה הייתה קלה ביותר לגרינג, היות שממילא דחף היטלר כבר זמן רב לנישול היהודים מנכסיהם. אילו כבר החליט היטלר במועד הזה על מדיניות של גירוש יהודים, גם הימלר לא היה מתקשה מן הסתם לקבל את אישורו: מכל מקום, תמיכת הס"ד בנקיטת מדיניות רציונלית כלפי היהודים בוודאי נתקבלה על דעתו של הרודן.

אבל נותרה בעינה השאלה כיצד היו גבלס וחסידי האנטישמיות האלימה יכולים לעורר מהומות ולהתפרע. ייתכן שהיטלר העניק חופש פעולה לתועמלן הראשי שלו, מפני שזעם על רציחתו של ארנסט פום ראת. אבל המניע הזה סביר פחות מכל המניעים האפשריים. הרי חודשים מספר לפני כן הראה הפירר עד כמה היה אדיש לשלום הדיפלומטים שלו, כאשר

⁴¹ במהלך אותו יום קיבל גבלס קריאת טלפון משר הכלכלה פונק, שבא אליו בטענות קשות. עדותו של פונק מ-6 במאי 1946, IMT, XIII, pp. 131 f.; לפי העדות הזאת הצדיק גבלס את פעילותו בחוסר המעש של שר הכלכלה. אמנם ייתכן כי פונק אמר את הדברים האלה במשפט נירנברג, לאחר שהתייעץ בעניין הזה עם גרינג, אך יש סברה כי גם גרינג הביע באוזני גבלס את "דעתו במילים חריפות ביותר". ראה עדותו של גרינג מ-14 במרס 1946, IMT, IX, pp. 313 f.

⁴² במהלך הדיון מ-12 בנובמבר 1938 ניסו גרינג והיידריך בפעם הראשונה לתאם ביניהם את גישותיהם השונות.

הכין תכנית לרציחתו של שגריר גרמניה בפראג בידי סוכנים גרמנים, כדי להטיל את האשמה על הצ'כים.⁴³ מאלפת מכול העובדה שהיטלר לא התייחס כלל להתנקשות בפריז. אילו מעשה זה נגע ללב באמת ובתמים, כי אז זימנו לו חגיגות הבירה של אותם ימים הזדמנויות אין-ספור לבטא את רגשותיו. אבל בעוד שמכונת התעמולה הגרמנית המטירה אש וגפרית על המתנקש ועל שולחיו המשוערים, הייתה תרומתו הפומבית היחידה של היטלר מברק ניחומים בן שתי שורות להורי הנרצח.⁴⁴

בפרק הזמן הנדון כאן נשא היטלר שני נאומים, ובשניהם עסק, אם כי באופנים שונים, במסקנות שהסיק מהאירועים האחרונים בתחום מדיניות החוץ. ב-10 בנובמבר מסר לנציגי העיתונות הגרמנית כי "התקליט הפציפיסטי נוגן עכשיו עד תום", ועל כן יש למהר ולחזק את נכונות הגרמנים לצאת למלחמה.⁴⁵ ייתכן שרצונו של היטלר להגביר את רגשי התוקפנות בקרב האוכלוסייה נגע גם ליחסה של זו אל היהודים, ואם כך הוא הדבר, הרי צודקות לני יחיל ושרה גורדון בטענתן שהפוגרום שימש גם אות כלפי פנים.⁴⁶ על כל פנים ברור שבאותה עת החשיב היטלר יותר מכול את ההד שיעוררו דבריו בחוץ, וליתר דיוק קריאת התיגר על בריטניה. ואכן, אך יומיים לפני כן, בנאומו ב-Bürgerbräukeller, מרתף הבירה הנודע במינכן, המטיר אש וגפרית על הפוליטיקאים הבריטים מהאופוזיציה צ'רצ'יל ודאף קופר (Duff Cooper), והציגם כמחררי מלחמה שכבר אורבים מאחורי צ'מברלין רודף השלום וכל רצונם הוא להצית מלחמת עולם חדשה. בהטעימו שוב ושוב שבריטניה היא מדינה דמוקרטית וכי על כן צ'רצ'יל עלול להתמנות בכל זמן שהוא לראש הממשלה, הציג את המחלוקת בין שתי המדינות כתוצאה בלתי נמנעת של נכלים בריטיים.⁴⁷

מובן שגם ההתקפות המילוליות האלה נועדו להכשיר את הלבבות בגרמניה לקראת מלחמה נוספת, אבל באותה מידה נועדו לשרת את המטרה להבהיר לבריטים את עמדתה הבלתי מתפשרת של ממשלת הרייך. התקפות כאלה כבר היו לעניין שבשגרה מאז ועידת מינכן. הימלר תקף בחריפות את צ'רצ'יל, את דאף קופר ואת אידן עוד ב-9 באוקטובר, בנאומו בזרבריקן, ושוב ב-6 בנובמבר, בנאומו בוויימר, ויום אחד לאחר מכן נצטוותה העיתונות הגרמנית לתקוף את צ'רצ'יל "בצורה חריפה מאוד [. . .]. זהו עתה צורך דחוף ביותר".⁴⁸

⁴³ Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany. Starting World War II 1937-1939* (Chicago: University of Chicago Press, 1980), p. 339, notes 93, 94

⁴⁴ Max Domarus, ed., *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-45. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen* (Neustadt a. d. Aisch: Schmidt, 1962), p. 971

⁴⁵ "Rede Hitlers vor der Presse (November 10, 1938)", in Wilhelm Treue, ed., *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 6 (1958), pp. 175-191

⁴⁶ Sarah Gordon, *Hitler, Germans and the Jewish Question* (Princeton: Princeton University Press, 1984), p. 178

⁴⁷ Domarus, *Hitler. Reden*, pp. 966-969

⁴⁸ שם, עמ' 954 והלאה, עמ' 963; הנחיות לעיתונות, 7 בנובמבר 1938, (Slg. Bundesarchiv, ZSg 110/10 (Slg. Traub).

בשגרירות גרמניה בלונדון השתררה מבוכה רבה, ואנשיה הזהירו במפגיע מפני התקפות נוספות על האופוזיציה, בטענה שאלה רק עלולות להכביד על מדיניות ההידברות שמנהל צ'מברלין⁴⁹, אך נראה שהאזהרה הזאת רק ליבתה את יצר התוקפנות של היטלר ביתר שאת.

זו הייתה התפתחות תמוהה. סיפוחו של חבל הסודטים לגרמניה בדרכי שלום הושג לא מעט הודות למעורבותו האישית של צ'מברלין. לאחר הסכם מינכן הוא שכנע את היטלר לחתום על הצהרה, שבה התחייבו שני הצדדים לפתור את כל השאלות השנויות במחלוקת ביניהם בדרכי שלום. נראה היה שנפתחה תקופה חדשה ביחסי גרמניה-בריטניה, אך עתה לא החמיץ היטלר כל הזדמנות כדי לחתור תחת ההתחלה המבטיחה הזאת.

המהלומה המכריעה על המדיניות הבריטית של הבנה הדדית ניחתה במרס 1939, עם כיבוש בוהמיה ומורווייה בידי הוורמכט. את ההחלטה לנקיטת הצעד הזה גיבש היטלר זה מכבר: זמן קצר לאחר הסכם מינכן הבהיר לראשי צבאו שעליהם להיות מוכנים לחיסול ה-Restschehei - "השארית של צ'כיה"⁵⁰. בחוג מקורביו של הדיקטטור לא נמצא מי שיבין בחורף 1938/39 מה טעם ראה היטלר להיצמד לתכנית המקורית, שהרי ממשלת פראג השלימה אחרי מינכן עם מעמדה של צ'כיה כמדינה גרורה והייתה נכונה למלא את כל דרישות הגרמנים.⁵¹

בייחוד ניסה שר החוץ ריבנטרופ לשכנע את הרוזן ביתרונות המצב הנוכחי. הוא הבין, כמובן, שהפרת הסכם מינכן תדרדר את גרמניה סופית להתנגשות עם בריטניה, וביקש למנוע זאת, לפחות לפי שעה. אבל היטלר רצה בעימות, היות שוועידת מינכן נחשבה בעיניו מפלה, כי שללה ממנו את העילה למלחמה שתכנן נגד צ'כוסלובקיה. רוגזו על צ'מברלין לא שכך אפילו בימים האחרונים שקדמו ל-1 בספטמבר 1939: הוא גילה את לבו לראשי צבאו כשאמר כי יותר מכול הוא חושש שמא ברגע האחרון יצוץ "איזה מנוול" (irgendein Schweinehund)

⁴⁹ השגריר דירקסן (Dirksen) למשרד החוץ, 11 ו-15 בנובמבר 1938, ודוח של נספח העיתונות הסה (Hesse) מ-11 בנובמבר. (ADAP), Series D (Baden-Baden and Göttingen, 1950 ff.), vol. IV, no. 250, 251, 252.

⁵⁰ הוראת הפירור והמפקד העליון של הוורמכט, ADAP, Series D, vol. IV, no. 81.

⁵¹ ממשלת פראג הייתה מוכנה לעשות את הוויתורים האלה: נקיטת עמדה ניטרלית, הישענות על ברלין בנושאי מדיניות חוץ, הימנעות מבייית ביצורים נוספים וצמצום הצבא בהתאם לרצונה של גרמניה (ולמעשה פירוק מוחלט כמעט של הצבא), התאמתה של תעשיית החימוש הצ'כית לצורכי הוורמכט, הענקת זכויות מעבר לוורמכט, שיפור מצבם של הגרמנים האתניים שנתרו בצ'כיה ואימוץ המדיניות האנטי-יהודית. הייתה בווייתורים אלה גם היענות לתביעות שהציגו גרינג והפיקוד העליון של הוורמכט. ואכן, כבר באמצע אוקטובר רשם גבלס ביומנו, בנימה של קורת רוח: "Prag wird unser bester Vassal" ("פראג עתידה להיות הטוב בווסלים שלנו"), וגרינג הצהיר כי "הצ'כים והסלובקים ייפכו לדומיניונים גרמניים". ראה Fröhlich ed., *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, part I, vol. 3, p. 526* (October 18, 1938) ; ראה גם את השיחה עם גרינג ב-14 באוקטובר 1938, IMT, vol. XXVII, p. 163. ראה בעניין הזה ובנוגע להמשך את תיאור האירועים במחקר Stefan Kley, *Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs* (Paderborn: Schöningh, 1996).

עם הצעת תיווך בידו, וכך יסכל את תכניותיו.⁵² אך באותם ימים של קיץ 1939 לא היה עוד כל יסוד לחשש כזה, מפני שממשלת גרמניה הספיקה בינתיים לצבור חטאים כה רבים שאפילו צ'מברלין, גם אילו רצה, לא היה יכול לתווך שוב בין גרמניה לבין אחת משכנותיה. עיקר מטרתו של היטלר בשבועות ובחודשים שאחרי מינכן הייתה אפוא להחריף את היחסים עם בריטניה כדי שהמשבר הגדול יביא בוודאות לפרוץ מלחמה. לכן הסית בלא הרף נגד בריטניה, ומהטעם הזה עצמו הורה לוורמכט לנתץ את מה שנותר מצ'כיה. אם ההוראה הזאת נראתה תמוהה בעיני רבים, הרי זה משום שנבצר מהם לדעת שלא בוהמיה ומורוויה היו משאת נפשו של היטלר, אלא קריאת התיגר על בריטניה. מהבחינה הזאת, יש לומר, היה המצעד אל פראג מוצלח מאין כמוהו.

זה אפוא היה המצב בנובמבר 1938, כאשר נורו בפריז היריות הקטלניות וגבלס ראה בהן הזדמנות נאותה ליישב חשבונות עם היהודים השנואים עליו. כשנפלה ההכרעה היה היטלר עסוק בהכנות למלחמה העתידה. ב-21 באוקטובר הטיל על הוורמכט את המשימה של "חיסול השארית של צ'כיה", וב-24 בחודש התרה במפקד העליון של הצבא לפעול בנחרצות נגד התבוסתנות בשורות חייליו.⁵³ ב-6 וב-8 בנובמבר נשא נאומי הסתה נגד הבריטים, וב-10 בנובמבר תכנן להורות על מהלך חדש בעיצוב דעת הקהל. הפעם חשב שפוגרום כלל-ארצי יהלום את מטרותיו, שלא כבעבר: כאשר בפברואר 1936 רצח המתנקש היהודי דויד פרנקפורטר (Frankfurter) את הלוחם הנאצי הוותיק וילהלם גוסטלופ (Wilhelm Gustloff), נציג המפלגה בשווייץ, הורה היטלר לרסן את התגובות, אף שהנרצח היה לוחם נאצי ותיק; ב-7 במרס עמד צבאו לתפוס את ארץ הריין, ובאוגוסט נועדו להיערך בברלין המשחקים האולימפיים; לכן ביקש הפירר להימנע מלקומם עליו בלי צורך את דעת הקהל בעולם. ואילו בנובמבר 1938 היו תוצאות כאלה לא רק בלתי מזיקות; בעיני היטלר הן היו עצם תכליתה של הפעולה.⁵⁴

הפרשנות הזאת עשויה להפתיע בקריאה ראשונה, משום שהיא כורכת יחד שני אירועים שלכאורה אין כל קשר ביניהם. אבל היטלר החשיב לא רק קשרים טקטיים, אלא גם קשרים אידאולוגיים. הוא טען עוד בספרו מיין קמפף, ולאחר מכן חזר על כך בספר השני (Zweites Buch) ב-1928, כי באנגליה מתחולל מאבק כוח בין "אנגלוסקסיות" לבין ה"יהדות". ייתכן שבסוף 1938 הגיע למסקנה כי כפות המאזניים נוטות לטובת היהדות, ואם כך הרי אפשר

⁵² נאום של היטלר בפני המפקדים העליונים של הוורמכט בברכטסגדן, ADAP, D, vol. VII, no. 192; ראה דברים ברוח זו גם אצל Franz Halder, *Kriegstagebuch*, in Hans Adolf Jacobsen, ed., 1 (Stuttgart: Kohlhammer, 1962), p. 11 (August 14, 1939).
⁵³ שיחה עם המפקד העליון של הצבא, בראויטש. ראה David Irving, *Hitlers Weg zum Krieg* (Munich: Herbig, 1979), p. 303.

⁵⁴ על טיבן של התוצאות האלה ראה בין השאר את הדוח של שגריר גרמניה בלונדון, דירקסן, מ-17 בנובמבר 1938. נאמר בו כי הפוגרום גרם לדחיית השיחות שביקשה ממשלת בריטניה לנהל עם ברלין, בלי שייקבע להן מועד חדש. הוא ציין כי הגורמים הפוליטיים בבריטניה שדחפו להשגת הבנה עם גרמניה נחלו תבוסה גדולה, וכי מעמדו של צ'מברלין התערער, ADAP, D, IV, no. 269, p. 289.

להתגרות ביהודי אנגליה באמצעות התקפה על "בני גזעם" בגרמניה, ובה בעת להעניש את ממשלתם על התנהגותה הסוררת.⁵⁵ ואמנם היו בבריטניה דיפלומטים שהיו חדי עין דיים לחשוד בקיומו של קשר כזה. רוברט ונסיטרט (Robert Vansittart), תת-מזכיר במשרד החוץ הבריטי, העריך כי ממשלת הרייך ליבתה את הפוגרום גם בכוונה לעורר מחלוקת חריפה בין העיתונות הבריטית לעיתונות הגרמנית.⁵⁶

הממונה על השגרירות הבריטית בברלין, אוגילוי-פורבס (Forbes-Ogilvie), הזהיר את ממשלתו במפגיע שלא להתערב באופן פעיל במאורעות בגרמניה.⁵⁷ הוא טען כי שיגור נציג בריטי לגרמניה יאשר כביכול את טענת התעמולה הגרמנית כאילו אנשי תכנים בריטים עמדו מאחורי ההתנקשות בפריז, ואמר כי צעד כזה עלול לעורר התקפות עזות נוספות על בריטים ועל יהודים. נראה בעליל כי אוגילוי-פורבס חשש שמא תפתח התערבות הבריטים פתח למשבר גלוי בין גרמניה לבריטניה, ואולי תניע את היטלר לנצל את ההזדמנות הזאת כדי להנחית סוף-סוף מכת מוות על מדיניות הפיוס השנואה לעיני ציבור גרמני נסער. חודש לאחר מכן השווה הדיפלומט הבריטי את היטלר לנמר שטרפו נגזל ממנו במשבר ספטמבר, אבל מוכן גם עתה לזנק, כמקודם. בהסתמכו על מקור מוסמך ומהימן עליו בחוגי ממשלת ברלין הזהיר אוגילוי-פורבס כי הרודן חותר להסתכסך עם בריטניה, וקבע כי את הוראתו לביצוע הפוגרום יש לראות במפורש בהקשר הזה: "רדיפת היהודים ומסע העיתונות נגד אנגליה, שהקנצלר ניהל אותם אישית, אופייניים להלוך רוחו".⁵⁸

בחינת התנאים שהיטלר ראה בהם תנאים חיוניים להשגת יעדיו, מאששת את הסברה בדבר קיום קשר בין הפוגרום לבין תכניותיו של הרודן בענייני מדיניות חוץ. ראשית יש לזכור כי היטלר לא חתר עתה רק למלחמה עם פולין, שכנתה של גרמניה במזרח, אלא למלחמה כלל-אירופית, כלומר גם נגד מעצמות המערב. אף סברה זו עשויה להיראות תמוהה לכאורה, מפני שעד כה רווחה ההנחה שב-1939 ביקש היטלר למנוע בכל מחיר מלחמה בחזית המערבית. אך נראה כי כבר ב-1938 היה מוכן להביא בחשבון את האפשרות של מלחמה

⁵⁵ Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München: Eher, 1939), p. 720. Gerhard L. Weinberg, ed., *Hitlers* *Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahre 1928* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1961), p. 223; ראה גם, Andreas Hilgruber, "England in Hitlers aussenpolitischer Konzeption", *Historische Zeitschrift*, 218 (1974), pp. 65-84, quote p. 71.
⁵⁶ תזכיר של ונסיטרט מ-13 בדצמבר 1938 מובא אצל Joseph Henke, *England in Hitlers politischem Kalkül 1935-1939* (Boppard: Boldt, 1973), p. 203.
⁵⁷ אוגילוי-פורבס לשר החוץ הבריטי הליפקס (Halifax) ב-10 בנובמבר 1938. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, Third Series, vol. III (London: His Majesty's Stationary Office, 1950), no. 299, p. 266 ff. חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, לממשלת בריטניה לשגר לגרמניה נציג מטעמה, שינסה להתערב אישית אצל היטלר למען יהודי גרמניה; שם, מס' 292, עמ' 264.

⁵⁸ שם, מס' 403, עמ' 388.

נגד צרפת ובריטניה,⁵⁹ וכי לאחר ועידת מינכן נהפכה נכונות זו להחלטה הנחושה ליזום מלחמה כזאת. סברה זו עולה לא רק מהמדיניות שניהל עתה, אלא גם מסדרה של התבטאויות שהשמיע בין ספטמבר 1938 לספטמבר 1939 באוזניהם של מוסוליני, שר החוץ האיטלקי צ'אנו (Ciano) ושר החוץ ההונגרי צ'אקי (Csaky). הנימה השלטת בהן הייתה שהמלחמה נגד מעצמות המערב בלתי נמנעת. על כן צריכות מדינות הציר לבחור את המועד המתאים ביותר לכך, ופירוש הדבר מועד מוקדם ככל האפשר, כאשר היטלר ומוסוליני עדיין צעירים לימים והמערב לא יספיק להשלים את אמצעי ההתקפה שלו.⁶⁰ אותן התבטאויות של היטלר באוזני מנהיגים זרים היו נחרצות בהרבה מכל מה שנהג לומר עד כה לאנשי הצמרת של ממשלתו ומפלגתו, והעובדה הזאת מצביעה על בעייתו האמיתית של היטלר: לא רק האוכלוסייה נרתעה מפני המחשבה של מלחמה חדשה באירופה, כפי שצוין לעיל, אלא גם ראשי ההנהגה הגרמנית, כולל חוג המקורבים ביותר סביב הפירר. לכן חש היטלר שאינו יכול כך סתם להכריז מלחמה, שכה רצה בה, על יריביו: עליו להתגרות בהם שוב ושוב, עד ש"יתרצו" הם להכריז מלחמה עליו, או למען הדיוק על ארצו.

הגישה הזאת עשויה להפגיע. שהרי אם אמנם היה היטלר, כפי שמכונת התעמולה שלו הציגה אותו בלא חשך, רודן כול-יכול המכתיב לבדו את גורל בני עמו, הדעת נותנת כי מנהיג כזה גם היה מסוגל לתת הוראות מתאימות להגשמת מטרותיו ולדאוג להוצאתן לפועל. התשובה לטענה הזאת היא כי היה גבול גם לסמכותו של היטלר כאשר התווה יעדים שנראו בעיני מקורביו בלתי ניתנים להשגה, אלא שהוא ידע לגבור על הגבולות האלה באמצעות ערפול תכניותיו וחלקו בהן. לכן נמנע מלחשוף את כוונותיו, או שחשף רק חלק מהן, ולכן קיבל את עוזריו אחד-אחד ונתן להם רק את אותן הוראות שהיו קשורות במישרין לתחום סמכותם. נוסף על כך פעל להגשמת יעדיו בדרכים נפתלות ביותר, והביא לכך שגם מקורביו איבדו במוקדם או במאוחר את היכולת לראות את התמונה בשלמותה. הפוגרום ב-10-9 בנובמבר ממחיש את העניין הזה באופן הבולט ביותר. מניעיו של היטלר בנוגע לאירוע הזה נבעו מתחום כה מרוחק, כה בלתי רלוונטי, עד שאיש לא העלה על דעתו

⁵⁹ ההשערה הזאת מתבססת בין השאר על ההכנות הצבאיות והדיפלומטיות של היטלר בקיץ 1938: מטרותו הייתה לכבוש עם הונגריה בתוך ימים מספר את צ'כוסלובקיה, ולאחר מכן להזיז את חייליו למערב. איטליה הייתה אמורה באותה עת לפעול בהרי האלפים ובדרך הזאת לרתק שם את כוחות צרפת, וכך להשהות את תגובתה בפרק הזמן המכריע. ראה בעניין זה את מחקרי: Kley, *Hitler, Ribbentrop*, pp. 62 f.

⁶⁰ להלן ההצהרות הרלוונטיות לעניין הזה: באוזני מוסוליני ב-28 בספטמבר 1938 (ADAP, D, vol. 2, no. 415); באוזני צ'אקי ב-8 באוגוסט 1939 (שם, כרך 6, מס' 784); באוזני צ'אנו ב-12 באוגוסט 1939 (122 f.) [Bern: Scherz, 1946], *Tagebücher 1939-1943* [Galeazzo Ciano, שלושה מכתבים למוסוליני מ-26 ו-27 באוגוסט ומ-3 בספטמבר 1939 (ADAP, D, vol. VII, no. 307, 341, 565)]. במכתבו למוסוליני מ-27 באוגוסט הוא מודיע לרודן האיטלקי כי בדעתו "לפרוס כוחות במערב [...] עוד בחורף הזה, ולכל המאוחר באביב". גם "מחשבות לגבי דיוני הוורמכט עם איטליה" (*Gedanken für Wehrmachtsbesprechungen mit Italien*, ADAP, D, vol. IV, no. 411), שחוברו בנובמבר 1938 לפי הנחיותיו של היטלר, עסקו בעיקר בחלוקת התפקידים בין מעצמות הציר במקרה של מלחמה מקיפה באירופה.

את ההקשר האמיתי.⁶¹ את ההוראות לביצוע הפוגרום נתן לגבלס בחשאי, באופן ששום אדם אחר לא היה יכול לנחש את תוכנו האמיתי, ומיד ירד מן הבמה, כדי שיוכל אחר כך להסתייג מאירועי הדמים. בשעות הלילה של אותו יום הורה להימלר לערוך מעצרים ברחבי הרייך, ולמחרת היום הטיל על גרינג את המשימה לשדוד את רכושם של היהודים. אמנם ייתכן ששלושת העוזרים האלה מילאו תפקיד פעיל יותר ממה שתואר כאן וגם העלו באוזני היטלר הצעות משלהם. אבל הנקודה הקובעת היא שאיש מהם לא פעל על דעת עצמו, אלא ביקש מהפירר אישור לתכניותיו, ובכך העביר את נטל ההכרעה לידיו שלו. יש חשיבות גם לעובדה שמעולם לא התקיימה התייעצות משותפת בין הפירר לבין השלושה, ולפיכך איש מהם לא ידע בדיוק על פעולותיהם של שני האחרים ועל דעותיהם. עד כדי כך הגיעו הדברים, שהימלר למשל סבר באמת ובתמים כי היטלר עצמו הופתע מן הפוגרום.⁶² המיתוס בדבר הפירר הטוב, שלעתים אינו יודע בדיוק מה מתרחש מאחורי גבו, שימש לא רק מכשיר מרכזי בהבטחת נאמנותם של הממונים, אלא גם הטביע את חותמו על היחסים בין היטלר לבכירי צמרת ההנהגה.

כל הנסיבות והיחסים האלה הביכו בלי ספק את מי שבאו לנתח את האירועים האלה למפרע. זמן רב נחשב "ליל הבדולח" אחת התחנות בדרך אל הפתרון הסופי, אבל בעיני היטלר היה רחוק מלהיות כזה. בעיניו לא היה זה אלא מעקף בנתיב, או שמא סטייה ממנו, שמסיבות שונות חש צורך ללכת בו. אך במבט לטווח ארוך נהג היטלר בעקיבות גמורה. הפוגרום היה צעד בדרך אל המלחמה, מלחמה שבעיקרה נועדה להיות, ואף הייתה, מלחמה לרציחת היהודים.

תרגום מגרמנית: ארנון מגן

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, כ"ח. עמ' 5-41.

⁶¹ לסיום מן הראוי לציין את העובדה המעניינת שג'רלד רייטלינגר שיער את קיומו של הקשר הזה. באחת ההערות בספרו *הפתרון הסופי*, עמ' 14, הוא כותב: "אילו נערכו הפוגרומים כדי להתגרות בדעת הקהל במערב ולמנוע מהיטלר לנהוג על-פי רוח ה'פיוס' של מינכן, לא הייתה התוצאה יכולה להיות טובה יותר". נראה כי רייטלינגר דחה את הרעיון הזה על הסף, מפני שבחר לנסחו בצורת משפט של תנאי בטל, לא-ראלי, ולא כמשפט של תנאי קיים. מלבד זאת ראה בהיטלר לא איש המושך בחוטים, אדם שעל-פיו יישק דבר, אלא קרבן של נכלים אפלים, שנטה לייחסם לריבנטרופ. מה היה תפקידו האמיתי של ריבנטרופ – את זאת עדיין אי-אפשר לברר. רמז יחיד לעניין הזה נמצא אצל Fritz Hesse, *Das Spiel um Deutschland* (Munich: List, 1953), pp. 217-239, אולם על סמך הידוע לנו על עמדתו הכללית של ריבנטרופ, שנידונה לעיל, אין להעלות על הדעת שגילה עניין באירוע הזה. כן קשה לשער כי היה יכול להתערב במהלך העניינים. מכל מקום יצוין כי ביולי 1938 הפעיל על גבלס, משיקולים של מדיניות חוץ, השפעה ממתנת בטיפולו ביהודי ברלין, ראה Fröhlich ed., *Die Tagebücher von Joseph Goebbels, part I, vol. 3, p. 473* (July 6, 1938).

⁶² דברים דומים רמז גרינג בעדותו בנירנברג ב-14 במרס 1946, IMT, IX, pp. 313 f.